

מי ירה ומי זה שם נפל

על שירו של נתן אלתרמן "שיר עמק"¹

זיוה שמיר

"שיר עמק" ("בָּאָה מְנוּחָה לְיַגְע") הוא אחד מארבעה פזמונים מקוריים שחיבר אלתרמן לסרט "לחיים חדשים" (1934), סרט תעמולה של קרן היסוד בהפקתה של מרגוט קלאוזנר. שלושה מהם נעשו שירי זמר פופולריים – מופרים ואהובים ("שיר בוקר", "שיר הכביש", "שיר העמק"). הרביעי הוא הפזמון "תל אביב" שנבלע בין הכתוביות של סרט ההסברה הציוני, ועל כן צלל לתהום הנשייה.

בפזמון "שיר עמק", כמו בפזמון שיר בוקר, לפנינו לכאורה תמונה נמרצת של עבודת-כפיים בשדות עמק יזרעאל, עבודה קשה אך אופטימית, רעננה ומרנינת-נפש, שבסופה נדרשות מנוחה ורגיעה. ואולם, סופו של פזמון זה אינו אופטימי כלל וכלל, והוא בעצם מהפך לגמרי את שורות הפתיחה הרגועות ומלאות הסיפוק. השיר מסתיים בתמונה אקטואלית מימי ה"מאורעות" – תמונת שומר הרוכב על סוסו, שירייה מפלחת את חזהו ומקפחת את חייו. על מחיר הדמים של המפעל הציוני נסב פזמון זה, שמתחיל לכאורה באווירה של תנומה רוגעת ובקול דממה דקה, ובסופו – קול ענות מלחמה וזעקת שבר:

בָּאָה מְנוּחָה לְיַגְע
וּמְרֻגוּעַ לְעֵמֶל.
לִיָּלָה חוֹר מְשִׁתְּרַע
עַל שְׂדוֹת עֵמֶק יִזְרְעָאֵל.
טַל מְלֻמְטָה וּלְבָנָה מְעַל,
מִבֵּית אֶלְפָּא עַד נְהַלֵּל.

מָה, מָה לִיָּלָה מְלִיל?
דְּמָמָה בִּיזְרְעָאֵל.
נוֹמָה עֵמֶק, אֶרֶץ תְּפֹאֲרֵת,
אָנוּ לָךְ מְשִׁמְרֵת.

יָם הַדָּגָן מִתְנוּעֵעַ,
שִׁיר הָעֵדָר מְצַלְצֵל,

¹ פורסם ב"חדשות בן עזר" (המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן), גליון 1747 16/05/2022

זוהי ארצי ושדותיה,
זהו עמק יזרעאל.
תברך ארצי ותתהלל
מבית אלפא עד נהלל.

מה, מה לילה מליל...?

אפל בחר הגלפוע,
סוס דוחר מצל אל צל.
קול זעקה עף גבוה,
משדות עמק יזרעאל.
מי ירה ומי זה שם נפל
בין בית אלפא ונהלל?

מה, מה לילה מליל...?

בקריאה חוזרת מתברר שפתיחת השיר, שעליה נסוכה כביכול אווירה של שקט ותרדמת רוגע, היא למעשה תיאור אוקסימורוני, טיפוסי לאלתרמן, המפגיש ניגודים שאינם מתפשרים ויוצר רושם מוטעה אצל הקורא והמאזין. הן מדובר בפתח השיר על "לילה חור" המשתרע על שדות עמק יזרעאל; והרי "לילות חיוורים" ו"לילות לבנים" הם צירופי לשון אלטרמניים נפוצים – שווי-ערך של הניב הצרפתי "nuits blanches" ("לילות לבנים"), שפירושו: "לילות ללא שינה", 'לילות נדודים'. תיאורה בבית הראשון של הלבנה החיוורת שאורה הלבן נשפך על השדות מרמז שאין מדובר כאן בתרדמת רוגע, אלא בשקט שלפני הסערה. החשש מקנן אפוא כבר בשורות הפתיחה ה"רגועות", השרויות למעשה בציפייה דרוכה ומתוחה לקראת הבאות

לפנינו שיר פשוט ומורכב כאחד, שבו כל מילה וכל צירוף-מילים מתהפכים לכל הצבעים. יש בו מילים דו-משמעיות וריבוד של סיפורים – למן סיפורי המקרא על מלחמות שנערכו בעמק יזרעאל ועד ימי המאורעות של שנות העשרים והשלשים. מה רב ההבדל בינו לבין כל אותם שירי מולדת בנליים שחופרו אז לעשרות וקולם נשמע מעל כל במה.

מתברר שאפילו המלחין דניאל סמבורסקי ניסה את כוחו בכתיבת תמליל ללחן היפה שחיבר, וקולמוסו הפיק את השורות הבאות: "הבה נשב פה בחדר / שיר אחד עוד פה נשיר / פה בחדר כל החברים / פה בחדר יחד נשיר. / [פזמון]: כפר, עיר, כל השדות / פה בחדר אנו ביחד / זה כבר נושב הרוח".¹ יפה עשה המלחין שהבין שעליו לגנוז את השורות המביכות והסתמיות הללו, ולפנות אל אותו משורר צעיר שחיבר אז מדי שבוע את חרוזי "רגעים" בעיתון הארץ. אלמלא עשה כן, היה נפקד בפזמונאות העברית מקומו של אחד השירים הפופולריים ביותר של רפרטואר ערבי הזמר שלנו.

שירו של אלתרמן כולל שלוש ססטינות החורזות אבאבגג. שתיים מהן מהללות את העבודה החלוצית הנעשית בעמק יזרעאל, ומתארות את העמל הקשה המושקע בה. בתום העבודה, הנעשית משחר עד ליל, מתעורר הרצון להחליף כוח לקראת יום עבודה נוסף. המשורר מברך את החלוצים, תוך שימוש בתחבולת המריזם "מבית אלפא עד נהלל" ("מריזם" – בצרפתית:

mérisme – היא אמירה המקיפה את העולם המתואר באמצעות אֶזְפוּרָם של ניגודים בינריים התוחמים אותו "מ... עַד": שמים וארץ, עמק והר, ים ויבשה וכו').

ייתכן שאלתרמן הציב בשירו את הקיבוץ בית אלפא (שנוסד ב-1922) לפני המושב נהלל (שנוסד ב-1921) לא רק לצורכי החרוז "וְתִתְהַלֵּל [...] עַד נְהַלְלִי", אלא גם כדי להתחיל ב"אלפא" (באות הראשונה של מערכת האלפבית שיש לה מעמד מיוחד במשפט כולל של "מ... עַד"). לחלופין, ייתכן שרצה לרמוז במילים "מְבִית אֶלְפָּא עַד נְהַלְלִי" שחרף הקיטוב הפוליטי ששרר בארץ באותה עת, הברכה שלוחה אל כל בנייה של הקשת הפוליטית, ללא התחשבות בשיקולים של פילוג ושל קיטוב: למן קיבוץ של "השומר הצעיר" (לאה להב, אחותו של המשורר, הצטרפה לקיבוץ "תל עמל" של "השומר הצעיר", שנוסד ב-1932, אך עלה על הקרקע ב-1934, בשנת חיבורו של הפזמון "שיר עמק") ועד למושב עובדים שחבריה היו אנשי מפלגת "הפועל הצעיר" שהתמזגה לימים עם מפא"י.

אלתרמן ידע כי הקיטוב הפוליטי ששרר אז בארץ בין הָרוּוִיזְיוֹנִיסְטִים, חסידי מדיניות התגובה, לבין מפלגות הפועלים שהזדהו אז עם מדיניות ההבלגה של וייצמן, הביא לשנאת אחים עזה. לאורך כל דרכו ניסה לשכך את השנאה (ורק ב"עיר היונה" הרשה לעצמו להעיר מפעם לפעם הערה צינית המופנית אל מחתרות אצ"ל ולח"י וכלפי אוהדיהן בקרב ה"כנענים"). הוא ניסה ככל יכולתו שלא ללבות שנאת אחים, ובהמנון שכתב לתל-עמל, קיבוצה של אחותו, לגלג במרומז ובמשתמע על דברי אורי-צבי גרינברג אשר גינה בספרו "ספר הקטרוג והאמונה" (1937) את אנשי קיבוץ משמר העמק בגין מדיניות ההבלגה שאותה נקטו נגד הפורעים הערביים (ועל כך באחד הפרקים הבאים).

ואולם, אלתרמן ידע היטב כי הברכה הפנה והנרגשת הנשלחת אל המושבים, הקבוצות והקיבוצים בשירו אינה מחסנת את החלוצים מפני הקללות והפורענויות האורבות להם ביום ובליל. הוא לא ייפה את התמונה, ולא הציג את מפעל ההתיישבות במילים יפות ומרוממות. הברכה "תְּבַרְךָ אֶרְצֵי וְתִתְהַלֵּל" למעשה בנויה – מן הבחינה הסמנטית והתחבירית – על המבנה של תפילת קדיש יתום: "וְתִתְגַּדֵּל וְיִתְקַדַּשׁ [...] וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלֵּל". גם כאן לפנינו שימוש אוקסימורוני בלשון: צירוף דיסהרמוני "צורם" של ברכה מרוממת-נפש, הנאמרת בלב גאה, ושל מילות "קדיש יתום", הנאמרות בדמעות ובאנחות. ייתכן שמילות השיר, המתכתבות עם מילות "קדיש יתום", שולבו בשירו של אלתרמן כרמז לאסונות הכבדים שפקדו משפחות רבות בשנות המאורעות, שבין מלחמות העולם, שבהן נרצחו כחמש מאות יהודים בכבישי הארץ והותירו אחריהם יתומים רבים. נרמז כאן שמול מאמצייהם הקונסטרוקטיביים של החלוצים, שכל תכליתם היא לבנות ולהיבנות, ליישב ולהפריח את השממה, באים כוחות ההרס של אותם שבטי-מדבר, המבקשים לכלות, לשרוף, להרוג, ולהשמיד.

פעמים אחדים בשירתו המוקדמת שילב אלתרמן את המשפט "מֵה יָפִים הַלֵּילוֹת בְּכַנְעָן" משירו הידוע של יצחק קצנלסון, תוך הפיכת האמירה המקורית לאמירה אירונית הנאמרת בלשון סגי נהור, שכן הלילות "היפים" בשיריו הגנוזים של אלתרמן הם לילות שבהם שרפו הפורעים הערביים את שדות העמק, ו"היפיים" הוא יופייה של האש המאכלת את היבולים – האסתטיקה של הרוע והזדון. אלתרמן האגרונום ראה את השדות השרופים כשנסע לבקר את ידידתו עברייה בדגניה, וכן כשנסע לבקר את אחותו לאה בקיבוץ תל-עמל. הוא חיבר בזמן המאורעות

גם שירים (את רובם גנז), שבהם מתוארים שריפת השדות והניסיון לחבל ביישוב הארץ – להדביר את נופי הארץ במובן של "להחזירם להיות מדבר".

כאן התכתב בססטינה השלישית של "שיר עמק" עם אחד משיריו הפטריוטיים של שאול טשרניחובסקי. בשירו הארץ-ישראלי "שירת שומר", שנכתב ב-1934 בעיצומם של מאורעות הדמים, תיאר טשרניחובסקי מושבה שוקטת, הנחה בעמק לעת ערב, ובצדה כפר ערבי הנם אף הוא את שנתו. לפתע בוקע צליל המפר את הדממה ואת ההרמוניה של חיי החקלאים השלווים, המבקשים לנוח מעמל יומם. הדובר פונה אל הכוכב, המציץ ממרום ויכול להשקיף על מרחבי ארץ, ושואלו: "הכר-נא, בליקה מי הוא / המשחיו פגיון?" (והשוו לניסוחו של אלתרמן: "מי ירה ומי זה שם נפלי"). התשובה ברורה מאליה, ושולחת אצבע מאשימה כלפי הערביים, המוצגים בשירי טשרניחובסקי כמחרחרי מלחמה, שוחרי פגיון וחרב, המשתמשים בסכין בלי נקיפות מצפון ולוחצים בקלות על ההדק:

מושבה נחה בעמק, גם כפר פוכבי שבשמים, עין רואה-כל, גם הליקה... צליל מתכת...! פוכב
ערבי, על ראשי מרום באפל הגד-לי, כמה פרצנו כבר זמין שמי-ציון, הכר-נא, בליקה מי הוא
מציץ פוכבי. ושמאל. המשחיו פגיון?

אלתרמן, לעומת זאת, השאיר כביכול את פתרון החידה לויט בערפל, וסיים את שירו בסימן שאלה:

"מי ירה ומי זה שם נפל / בין בית אלפא ונהלל?". לגבי זהותו של הנופל יש שתי גרסאות, חברי בית אלפא מספרים כי שורות אלו נכתבו על סמל משה רוזנפלד שנפל בנובמבר 1935 בעת שרדף אחרי כנופיות של פורעים ערבים בגלבע. לעומתם, יש הטוענים שהאיש עליו מדובר הוא אלכסנדר זייד שנרצח בהתקפה ממארב בשעה שרכב מביתו על גבעות שיחי אבריק. ואולם, ההיסטוריון ד"ר מרדכי מרמורשטיין טוען ש"לשתי ההשערות אין כל בסיס, שכן האירועים הללו התרחשו לאחר שהסרט יצא לאקרנים. לחיים חדשים' הופק בשנת 1934, וכבר במאי 1935 הוקרן בפני הקהילה היהודית בברסלאו שבגרמניה"².

בפורום של "אתר נתן אלתרמן" שבעריכת דוד גוטרמן מיום 15.10.2010 העלה ד"ר יוסף גלובינסקי (רופא עיניים בכיר וחובב אלתרמן מושבע) הנחה מעניינת, המבוססת על הסיפור המקראי בדבר הריגת יורם בן אחאב בתל-יזרעאל שעל שמו קרוי העמק. לדעתו, אלתרמן עורר כאן מרבצם את הסיפור המקראי שגרם להגלייתם של רבים מבני העם ע"י האשורים, כדי לעודד את בני ההתיישבות היהודית החדשה בעמק, שבאו לחדש את ימיו של עמק יזרעאל כקדם. ד"ר גלובינסקי נוטה אמנם לפעמים לכיוון הפירוש החד-משמעי והמסומן (marked), המחפש ומוציא יחסי 1:1 בין הסימן למסומן, אך לדעתי במקרה שלפנינו פירושו בהחלט עולה בקנה אחד עם הפואטיקה האלתרמנית, שאהבה לכרוך אלה באלה אירועים רחוקים בזמן ובמקום ולראות את המציאות האקטואלית בפריזמה רב-דורית.³

את המילים "טל מלמטה ולבנה מעל" קשר הד"ר יוסף גלובינסקי עם פירושו של רש"י לפסוק "ובפקר היתה שקבת הטל" בשמות טז, יג: "הטל יורד על הארץ והמן יורד עליו וחוזר ויורד טל עליו". גם בעניין זה, למיטב הבנתי, פרשנותו עולה בקנה אחד עם סגנונו של אלתרמן ועם לשונו הייחודית שכבר הייתה מרובדת באותה עת מארבעה רבדים שונים: מן העברית הקלסית של המקורות שאותה למד בבית-הספר הדתי "מגן דוד" בקישינב; מן העברית ה"צברית" של

חבריו התל-אביביים ; מתרבות השנסונים ובתי-הקפה שאליה נחשף בעת לימודיו בצרפת ; ומביטויי העגה ששמע ברחוב ובשוק ושאותם אהב לשלב ביצירתו. אלתרמן גילה בקיאות מרשימה בכתובים : בתנ"ך ובפירושו, במדרשי חז"ל, במשנה, בתוספתא, באגדות חסידים ועוד. שליטתו בעברית הקלסית של "ארון הספרים העברי" הייתה טובה מזו של רוב חבריו לאסכולה, ועל כן סביר להניח שגם האסוציאציות שהעלה ד"ר גלובינסקי בעניין תיאורו המקראי והפרשני של הטל עלו גם בדעתו של המשורר (על העברית המרובדת של אלתרמן הרחבתי בפתח ספרי "עד קצווי העברית : לשון וסגנון בשירת אלתרמן" ; 2021).

*

תשובה מנוגדת תכלית ניגוד לזו של טשרניחובסקי ששאל "מי הוא המְשָׁחִיז פְּגִיוֹן?", העניק המשורר והאידיאולוג ה"כנעני" יונתן רטוש לשאלה זו בשירו "מולדת" משנת 1937. מתוך קריאת תיגר על עמדת קודמיו. גם עמדתו של טשרניחובסקי ב"שירת שומר" וגם עמדתו של אלתרמן ב"שיר העמק" נראו בעיני רטוש עֲמֻדוֹת רופסות, וכנגדן הוא הציג עֲמֻדָה רֵוּזִיּוֹנִיסְטִית, המצדדת בתגובה נחרצת⁴: "צֵל עוֹבֵר / וּמַעֲמֵק הָרִים נָץ נֶצְנוֹץ מְמָרְט / בְּרִיּוֹן יְהוּדֵי שָׁם מְשָׁחִיז / מְאֻכְלֶת- / נֶקֶם". משמע, שירו של רטוש מתגרה בשירו של טשרניחובסקי, וטוען נגדו כי צליל המאכלת בוקע לא מאוהלי קדר. זהו צלילה של המאכלת העברית, שתשלם לשופכי דם יהודי על מעשיהם, ותיקום את נקמתם של קורבנות השווא.

ובמאמר מוסגר : לדעתי, יונתן רטוש תלש את שירו של שאול טשרניחובסקי מהקשרו, וסיווג בטעות את טשרניחובסקי בתורת אחד מיריביו הפציפיסטיים, שנואי נפשו. השיר "שירת שומר" אינו מעיד על גישה פציפיסטית של מחברו, ויעיד שירו "פְּרֶשֶׁת דִּינָה" שבו שלח טשרניחובסקי אצבע מאשימה כנגד מצדדי ה"הבלגה", ושיבח אותו פלג ב"יישוב" (אותם שבטים, האוחזים בחרבות יוון וצידון), שגילו מדיניות של "יד קשה" ("עֲבָרְתֶם כִּי קִשְׁתֶּה"). רטוש היה רדיקלי בדעותיו אפילו מן הניטשיאניים הרדיקליים ביותר שבין בני הדור שקדם לו, לרבות טשרניחובסקי, ועל כן הגיב על "שירת שומר" בתגובה כה קיצונית ונחרצת.

שירו של אלתרמן, המתכתב עם "שירת שומר", מהדהד גם בפזמון המאוחר "ארץ ישראל" (1978) מאת אריק איינשטיין ושמוליק קראוס (הכלול באלבום "שירי ארץ ישראל הישנה והטובה", חלק ה, משנת 1984). הפזמון החוזר של איינשטיין מבוסס גם על משא הנביא "שֹׁמֵר מֵה-מְלִילָה שֹׁמֵר מֵה-מְלִיל" (ישעיהו כא, יא) וגם על הפזמון החוזר ב"שיר העמק" של אלתרמן ("מֵה, מֵה לְיָלָה מְלִיל").⁵ לאמתו של דבר, מהדהדים ממנו גם שירי ארץ ישראל אחרים של אלתרמן, כמו "שיר העבודה" ("כחול ים המים"), "ליל גליל", "שיר בוקר" ("אנו אוהבים אותך מולדת"), ועוד :

בִּית לָךְ בְּנִיתִי שָׁם בְּחוֹל אֶרֶץ	עָרֵב שׁוֹב נוֹטָה עַל הַגּוֹלָן אֶרֶץ	כְּמֵה שְׁאֲנִי אוֹהֵב אוֹתְךָ אֶרֶץ
יִשְׂרָאֵל. שְׁרֵתִי שִׁיר יָפָה עַל יָם	יִשְׂרָאֵל. שָׁם חָיֵל צָעִיר אוֹרֵב דּוֹמֵם יִשְׂרָאֵל. לְמֵה זֶה אֲנִי עֶצוֹב כָּל כָּךְ	יִשְׂרָאֵל. לְמֵה זֶה אֲנִי עֶצוֹב כָּל כָּךְ
כְּחֹל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. מֵה מְלִיל, הוֹ, שׁוֹמֵר	אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. מֵה מְלִיל, הוֹ, שׁוֹמֵר	אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. מֵה מְלִיל, הוֹ, שׁוֹמֵר
שׁוֹמֵר מֵה מְלִיל מֵה מְלִיל.	מֵה מְלִיל מֵה מְלִיל.	מֵה מְלִיל מֵה מְלִיל.

מילות שירו של אריק איינשטיין מבוססות אפוא על פסיפס על "שברי שורות" מתוך שירי ארץ ישראל של אלתרמן, ו"מתכתבות" אתן. הן מראות את המרחק המאכזב בין החזון לבין הגשמתו. הדובר בשיר יכול להיות צעיר יליד הארץ כמו אריק איינשטיין (שהיה כבן ארבעים

בעת חיבורו של שיר זה), המבטא את אכזבתו למראה ארצו ששינתה את פניה ואת האָתוס שהנחה את מתיישיביה הראשונים. ואולם, במקביל, הדובר הסמוי והלא-מזוהה בשירו של איינשטיין יכול להיות גם אלטרמן גופא, שנפטר כשמונה שנים לפני חיבור שירו הכאוב של איינשטיין. דומה שרוחו של אלטרמן מרחפת מעל השיר הכואב והמכאיב של אריק איינשטיין, ומבטא את תחושותיו של איש ארץ-ישראל למראה הפער שנבעה בין מה שראה בחזון לבין מה שנתממש בפועל.⁶

הערות:

1. <https://www.fresh.co.il/vBulletin/showthread.php?t=428655#post3013479>
2. במאמרו "דממה ביזרעאל", מקור ראשון, מוסף "שבת", מיום ב' בתמוז תשע"ב, 22/6/2012.
3. www.alterman.org.il/%D7%A7%D7%91%D7%95%D7%A6%D7%95%D7%A%D7%94%D7%A4%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%9D/tabid/61/aff/1/aft/43/afv/topic/Default.aspx
4. שירו המוקדם של רטוש 'מולדת', הבז למדיניות ה"הבלגה" של ההנהגה הציונית, כשירי-חרב אחרים משנות השלושים, עבר כידוע מטאמורפוזת בסוף שנות השישים, ותשתיתו הרוויזיוניסטית טושטשה במתכוון. כל הסימנים מצביעים בבירור גם על טשטושה במקביל של הזיקה ליצירת טשרניחובסקי - לניסוחיה ולרעיונותיה האפייניים. בזמן שובם של 'שירי חרב' וכינוסם בספר, אחרי מלחמת ששת הימים, היה רטוש מעוניין בהדגשת ייחודה ומקוריותה של שירתו ה"כנענית", והשתדל למחות כל זכר למקורותיה של מקוריות זו.
5. לפי רש"י, הקריאה היא אל "שומר ישראל", כלומר אל האל היושב במרומים, בבקשה שיגלה לעם מה צופן לו העתיד. מעול מלכות אדום קורא העם לאלוהיו: "שומר ישראל, מה תהא מן הלילה והחשכה הזאת".
6. לא כולם הבינו את האירוניה הכאובה שבשירו של איינשטיין, או שהבינוה אך בחרו לעשות במילים שימוש פוליטי המתעלם מכוונתן המקורית. במספדו על הזָמֵר, אמר ראש הממשלה דאז, מר בנימין נתניהו: "שמעתי אותך, אריק, שר: 'כמה שאני אוהב אותך ארץ ישראל' [...] היית הגדול מכולם. ארץ ישראל היפה, האמיתית, המזוקקת": www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/525/631.html